

ΡΩΜΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Ἐπίδρασις τῆς Ἑλλάδος. — Πολύβιος.

Ἡ Ἑλλάς, κατακτηθεῖσα ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, κατέκτησεν ἀμέσως τοὺς νικητάς. Δικαίως ὅσον καὶ ἂν εἶχε παρακμάση ἢ ἰσχύς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἐκέκτητο ἀρκετὰ ζώπυρα, ἵνα ὑποβάλῃ νέον πολιτισμόν. Οὕτως ἡ Ῥωμαϊκὴ ιδέα ἀνεπτύχθη εἰς πλήρη αὐτοτέλειαν, ἅμα τῇ ἐπιπνεύσει τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Εἶνε γνωστὴ ἐκ τῆς ἱστορίας ἡ διὰ τοῦ Καρνεάδου ἐμφάνεια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἀττικοῦ πνεύματος ἐν Ῥώμῃ. Ὁ ἀνὴρ οὗτος, εἰς τῶν ἐπιφανεστάτων τῆς Νέας Ἀκαδημείας ἀντιπροσώπων, ἐπέμπετο πρεσβευτῆς εἰς Ῥώμην ἐξ Ἀθηνῶν, «καταδίκην τινὰ παραιτησόμενος τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων, ἣν ἐρήμην ὤφλον, Ὠρωπίων μὲν διωξάντων, Σικυωνίων δὲ καταψηφισάντων . . . Καὶ λόγος κατεῖχεν, ὡς ἀνὴρ Ἕλληνας, εἰς τὴν ἐκπληξίν ὑπερφυῆς, πάντα κηλῶν καὶ χειρούμενος, ἔρωτα δεινὸν ἐμβέβληκε τοῖς νέοις, ὑφ' οὗ τῶν ἄλλων ἡδονῶν καὶ διατριβῶν ἐκπεσόντες, ἐνθουσιῶσι περὶ φιλοσοφίαν» (1). Μεταξὺ ἄλλων ὁ Καρνεάδης ἐκάλεσε μιᾷ τῶν ἡμερῶν τοὺς ἐπιφανεστάτους νεανίσκους τῆς πόλεως, ὑποσχεθεὶς κατὰ δύο ἀντιθέτους λύσεις νὰ διαλεχθῇ περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. Θέμα ἦτο, ἂν τὸ δίκαιον ἀπορρέῃ ἀπὸ τῆς φύσεως ἢ ἀπὸ τῶν θεσμῶν· καὶ τὴν μὲν πρώτην ἡμέραν ἐλάλησεν ὁ Ἕλληνας φιλόσοφος ὑπὲρ τῆς πρώτης λύσεως, τὴν δὲ δευτέραν ὑπὲρ τῆς ἐτέρας, ὑπὸ τὴν ἐκπληξίν καὶ τὸ θάμβος τῶν παρισταμένων. Ὁ λόγος αὐτοῦ κατεγοήτευσεν, ἀλλὰ καὶ κατέκτησεν ἅμα τὴν Ῥωμαϊκὴν νεότητα.

(1) Πλουτ. Κάτων.

την διεμαρτυρήθη ὁ γέρον τιμητῆς Πόρκιος Κάτων, ζητήσας παρὰ τῆς ρωμαϊκῆς Συγκλήτου τὴν μετὰ τιμῶν ἔξωσιν ἐκ τῆς πόλεως τῶν ἐπικινδύνων ξένων. Οἱ ἰκέται πρεσβευταὶ ἀπῆλθον, ἀλλ' ἡ Ἑλλάς τῆς πτώσεως, καταλαβοῦσα τὰ σκῆπτρα τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, ὠδήγησεν αὐτὴν ἐκεῖ, ὅπου τὴν ὠδήγησεν.

Ὁ λόγος οὗτος τοῦ Καρνεάδου ἦτο τὸ κύκνειον ἄσμα τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, κατακτῶντος τὴν ρωμαϊκὴν κοινωνίαν. Ἡ γεγηρακυῖα Ἑλλάς, ὑπὸ δισταγμοῦ καταληφθεῖσα, ἔρριπτεν εἰς τὴν ἀνηθῶσαν ρωμαϊκὴν συνείδησιν ἅμα τῇ πρώτῃ αὐτῶν ἐπαφῇ τὸ φοβερὸν πρόβλημα, οὗ τὴν λύσιν μάτην ἀπεπειράθη νὰ διατυπώσῃ καθ' ὅλην τὴν μακρὰν αὐτῆς ἱστορικὴν περίοδον. Οὕτως ἡ Ῥώμη ὑπέκυψεν ὑπὸ τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, μεθ' ὅλην τὴν αὐτῆς ἀτομικότητα, ὑποστάσα ταχίστην ἀλλοίωσιν καὶ ἐν τῷ πνεύματι καὶ ἐν τῷ χαρακτῆρι καὶ ἐν τοῖς ἠθεσι καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ.

Ἄν ἡ Ἑλλάς ἐθυσίασε πολλάκις τὰ πραγματικὰ αὐτῆς συμφέροντα χάριν τῆς τεχνικῆς ἀπόψεως τοῦ βίου καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὑπολαβοῦσα τὸν βίον ὡς πνευματικὴν ἐορτὴν μᾶλλον ἢ ὡς πραγματικὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ δράσιν, τὸ δὲ πολιτεύεσθαι ὡς θεωρητικὴν ἀσχολίαν ἐλευθέρων ἀνδρῶν, μηδὲν ἄλλο δυναμένων ἢ ὀφειλόντων νὰ πράξωσι, τὸναντίον ἡ Ῥώμη, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς σταδίου, ἐπιδεικτικῶς ὀλιγωρήσασα πάσης φιλοσοφίας καὶ τέχνης, καταλιποῦσα δὲ βραδύτερον τὴν καλλιέργειαν αὐτῶν τοῖς ἐξ Ἑλλάδος σοφισταῖς, ἀφιερῶθη κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν ἐνεργὸν πολιτικὸν βίον, πρὸς ἓνα τείνουσα σκοπὸν, τὴν πραγμάτωσιν τῆς παγκοσμίου ἀρχῆς τῆς πόλεως. Ἡ μονομερὴς αὕτη τάσις τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος, ἠκιστα μεριμνήσαντος περὶ τὴν ἔρευναν τῶν ὄντων, περιορισθέντος δὲ μόνον εἰς τὴν ἀκριβῆ διατύπωσιν τῶν γεγονότων, ἐπέδρασεν οὐσιωδῶς ἐπὶ τοῦ βίου του. Οὕτως ἡ πολιτεία καὶ τὸ δίκαιον ἐλάχιστα πραγματοποιοῦνται παρὰ Ῥωμαίους κατὰ τινὰ ἀνωτάτην ἀρχήν, ἡ δὲ πολιτεία θεωρεῖται ὑπ' αὐτῶν οὐχὶ ὡς ἀπόλυτος ἰδέα, ἐπιδιώκουσα τὴν διὰ τῆς κοινωνίας πραγμάτωσιν αὐτῆς, ἀλλ' ὡς γεγονὸς μᾶλλον, ὡς ἀρχιτεκτονικὸν δημιούργημα τῆς πεπερασμένης ἀνθρωπίνης σκέψεως καὶ βουλήσεως· ὁ δὲ ἐμπειρικός οὗτος χαρακτήρ καταφαίνεται ἐν ἀπάσῃ τῇ ἀναπτύξει τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ. *Salus, voluntas populi suprema lex esto!* μόνον ἡ σωτηρία καὶ ἡ βούλησις τοῦ λαοῦ ἀγα-

κηρύττονται ὡς ὁ ὑπέρτατος γνώμων τοῦ δικαίου, τὸ συμφέρον τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς πολιτείας, ἐν ἣ ἀπορροφᾶται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦτον πᾶσα τοῦ ἀτόμου ζωὴ καὶ ιδιορρυθμία· οὕτως ἀνεπτύχθη τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐμπειρικῶς, ἱστορικῶς μόνον, δι' ἑαυτοῦ καὶ ἐν ταῖς δημοσίαις καὶ ἐν ταῖς ἰδιωτικαῖς σχέσεσιν, ἐν τῷ φόρῳ ἢ ἐν τῷ διατάγματι τοῦ Πραιτωρός, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος, ὑπὸ τοῦ λαοῦ τεθειμένον, οὐχὶ δὲ ὑπὸ τινος νομοθέτου, ὡς συνέβαιεν ἐν Ἑλλάδι. Ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς Ρώμης, ὁ συνοικισμὸς αὐτῆς ἐξ ἐπήλυδος καὶ σύγκλυδος ὄχλου (bruti), ὑπέκοντος οὐχὶ εἰς ἀνώτερον κοινωνικότητος αἶσθημα, ἀλλ' εἰς τὰ ἔνστικτα τῆς αὐτοσυντηρησίας, βαρύνει ἐφ' ὅλης αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως· σπανίως ἀνωτέρα τις ἠθικὴ ἀνθρωπίνη ιδέα ἀπησχόλησε τὸν ρωμαϊκὸν νοῦν· ἀτομισμὸς μέχρι τῶν τελευταίων αὐτοῦ ὁρίων, τοιοῦτο τὸ ἄρχον γνώρισμα τοῦ ἔθνους, τοῦ πολίτου καὶ τῆς πολιτείας· καὶ ἐντεῦθεν τὸ κατακτητικὸν πνεῦμα, τὸ ἐμψυχοῦν ἀπασαν τὴν ἰσχυρὰν ἐκείνην φυλὴν, ὅπερ ἐδημιούργησεν ἀναμφιβόλως τὴν ἱστορίαν αὐτῆς, ἀλλ' ὅπερ ἐπίσης ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἀφορμὴν συνεβάλετο εἰς τὴν πτώσιν τοῦ ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος.

Ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς ὑπῆρξε κράμα ποικίλων φύλων, ἀντιθέτων πρὸς ἄλληλα, ἐκ τῆς ἐπιμιξίας δ' αὐτῶν ἐμορφώθη ἰδιάζων ἐθνικὸς χαρακτήρ, οὐδέποτε παρασταθεὶς μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ὡς παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ἐν τοῖς πρώτοις τοῦ βίου αὐτῶν χρόνοις βλέπομεν τὰ ποικίλα στοιχεῖα, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὰς ζωτικὰς παντὸς λαοῦ δυνάμεις καὶ ἅτινα εἶνε θρησκεία, ἦθος, δίκαιον, πολιτεία, ἀνάμικτα ἀλλήλοις, μηδεμιᾶς τυχόντα ἀνεξαρτήτου ἀναπτύξεως· οἱ ἱερεῖς — *patres* — εἶνε ἐπίσης οἱ διαχειρισταὶ καὶ οἱ ἐρμηνευταὶ τοῦ δικαίου· ἐπιπνέει ἐπὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ ἠθους μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Ρώμης αὐστηρὰ σκαιοτήτης, ἣτις ἀποτυποῦται καὶ ἐπὶ τοῦ δικαίου· ὁ πατὴρ κέκτηται ἀπόλυτον ἐπὶ τῆς οἰκογενείας ἐξουσίαν, κύριος ὢν ζωῆς καὶ θανάτου καὶ δυνάμενος ν' ἀπαλλοτριώσῃ πᾶν μέλος αὐτῆς· ἡ δουλεία εἶχε πολλῷ αὐστηρότερον τύπον ἐν Ρώμῃ ἢ ἐν Ἑλλάδι· ὁ δοῦλος ἐστερεῖτο ἐξ ὀλοκλήρου πάσης προσωπικότητος, ἦτο *res*, κτῆμα, ἐλευθέρως δυνάμενον νὰ διατεθῇ κατὰ τὴν ἰδιοτροπίαν τοῦ κυρίου.

Αἱ τοιαῦται αὐστηραὶ τάσεις, πρὸς δὲ ἡ κοινωνικὴ ἀνατροφή τοῦ

ρωμαϊκοῦ πνεύματος ἐνέχουσιν ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ πρωτοφανές ἠθικὸν σθένος, ὅπερ, οἶονεὶ ἀποκάλυψις τῆς μελλούσης αὐτοῦ ἀποστολῆς, ἐμόρφωσε τὴν ἀτομικότητα τοῦ ρωμαίου πολίτου, ἣν ἀπηθανάτισεν ἡ ἱστορία ὑπὸ τὸ ὄνομα *Civis Romanus*. Ὁ ἀτομισμὸς οὗτος τοῦ πολίτου καὶ τῆς πολιτείας διαπνέει δι' ἀπασῶν τῶν σελίδων τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας· καὶ ἐντεῦθεν ἡ πεποίθησις ἐκείνη εἰς τὸν δαίμονα (*fortuna*) τῆς Ρώμης, εἰς τὴν ὑψηλὴν αὐτῆς κλῆσιν, ὅπως καταστῆ κέντρον καὶ ἐστία πολιτικῆς δυνάμεως, διὰ τῶν παλμῶν αὐτῆς συγκινοῦσης ἅπαντα τὸν κόσμον· ἀρχή, ἥτις, ἄλλοτρία πρὸς τὰ κρατοῦντα δόγματα τῶν πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐπιτυχῶς καλλιεργηθεῖσα ἐν Ρώμῃ, παρήγαγε τὸ τεράστιον οἰκοδόμημα παγκοσμίου πολιτείας, τὰ μάλιστα συντελέσαν εἰς τὴν μετοχέτευσιν τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου εἰς τὸν νεώτερον κόσμον.

Ὑπὸ τὰς ἀρχὰς ταύτας διαμορφοῦνται τὸ ρωμαϊκὸν ἦθος καὶ ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία· ὁ ἀτομισμὸς ἐν τῇ πλήρει αὐτοῦ ἰσχύι ἐκράτυνε τὴν ἐθνικὴν τοῦ πολίτου συνείδησιν, αὕτη δὲ ἡ ἰδέα παρήγαγε καὶ ἐμόρφωσε τὸ ἀστικὸν δίκαιον (*jus civile*) κατὰ πρῶτον, τὸν κάλλιστον τοῦτον καρπὸν καὶ τὴν εὐτυχιστάτην συγκομιδὴν τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ὡς τὸ δίκαιον, τὸ διέπον τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν Ρωμαίων, παραγόμενον μακρῶν καὶ ἐπωδύνων τοῦ λαοῦ ἀγώνων. Ἀλλὰ τοῦτο, καθ' ὅσον μόνον ὁ ρωμαϊκὸς ὀρίζων περιορίζετο ἔτι ἐντὸς τῆς πόλεως· βαθμηδόν, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ προϊόντων, ἐπεκταθεισῶν δὲ τῶν σχέσεων τῶν Ρωμαίων πέρα τῶν τειχῶν τῆς πόλεως διὰ τῆς μετ' ἄλλων λαῶν ἐπιμιξίας, τὸ δίκαιον ὑπέστη οὐσιώδη τροπὴν, ἀποδεξάμενον πολλοὺς τῶν θεσμῶν παρὰ τῶν λαῶν ἐκείνων, μεθ' ὧν συνεσχετίσθη χάριν εὐρυτέρας ἐπικοινωνίας, καὶ ἐντεῦθεν ἐσχηματίσθη τὸ *jus gentium* (1), τὸ ἐθνικὸν δίκαιον, διέπον τὰς πρὸς ἀλλήλους τῶν ἀνθρώπων, ὡς λογικῶν ὄντων, σχέσεις, ἐνῶ φυσικὸν δίκαιον

(1) Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur partim suo proprio, partim communi omnium jure utuntur. Nam quod quisque populus ipse sibi jus constituit id ipsius proprium civitatis est, vocatur que jus civile, quasi jus proprium ipsius civitatis. Quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos peræque custoditur, vocatur que *jus gentium* quasi quo jure omnes gentes utantur. Et populus ita que romans partim suo proprio, partim communi omnium jure utitur. Inst., 1, 2 de jur. nat.

ἐκαλεῖτο ἔτι ὑπὸ τῶν τότε νομοδιδασκάλων τὸ ἀφορῶν εἰς τὰς σχέσεις πάντων τῶν ζώων (1).

Δὲν εἶνε ὑποκείμενον τοῦ παρόντος ἡ ἐκτίμησις τῆς ἀξίας καὶ σημασίας τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Δικαίως θαυμάζεται ὑπ' ἀρχαίων τε καὶ νεωτέρων ὡς ἡ ὑψίστη ἔκφρασις τῆς περὶ δικαίου συνειδήσεως τῶν ἀρχαίων λαῶν, ὡς τὸ *Weltrecht*, καθὰ εἶπεν ὁ Puchta, ἐπανελάβον δὲ μετ' αὐτοῦ πλεῖστοι ὅσοι μέχρι τῆς σήμερον. Δὲν ἀρνοῦμαι, ὅτι καταλαμβάνομαι ὑπὸ θαυμασμοῦ πρὸς τὴν ἰσχυρὰν φυλὴν, ἣτις ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἐν τῇ ἀρχαιότητι κατενόησε καὶ ἐπραγματοποίησε τὸ δίκαιον καὶ τὴν πολιτείαν, καὶ παρ' ἧς πολλὰ ἔτι δύναται νὰ διδαχθῇ ἡ νεωτέρα κοινωνία. Ἄλλ' οἰκτείρω μεθ' ὅλα ταῦτα τὸν ἄκρον ἐμπειρισμὸν αὐτῆς, τὸ ἀποκλειστικὸν ἐκεῖνο πολιτικὸν πνεῦμα, ὅπερ τοσοῦτον παρεπλάνησε τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ Ρωμαίου, μὴ δυνηθέντος νὰ κατανοήσῃ καὶ παραγάγῃ τὴν ἀληθῆ, τὴν εὐρείαν, τὴν ἀνθρωπίνην θεωρίαν τοῦ δικαίου καὶ νὰ πραγματώσῃ αὐτήν. Οὕτως ἐν τῷ ἀτομισμῷ ἐκείνῳ, ἐν ᾧ εὗρισκονται τὰ στοιχεῖα τοῦ ρωμαϊκοῦ μεγαλείου καὶ ἡ δημιουργικὴ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας του, ἐνυπολανθάνουσιν ἐπίσης τὰ σπέρματα τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἀποσυνθέσεως. Ἡ πρώτη ἀφορμὴ κατέδειξε τὴν ἀνικανότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ πρὸς ἀσφαλῆ διοργάνωσιν πεπολιτισμένης κοινωνίας· αὕτη δὲ ἡ ἀνικανότης καταφαίνεται ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς χριστιανικῆς ἀρχῆς, ἣτις, μόλις ἐκδηλώσασα τὰς ἀξιώσεις αὐτῆς, ἔρχεται εἰς ἄμεσον ρῆξιν καὶ σύγκρουσιν πρὸς τὸν ρωμαϊκὸν κόσμον, ἕνα ἐπέλθη μετ' ὀλίγον καὶ ἡ τελεία διάλυσις τῆς ἀρχαίας κοινωνίας, ἣν ἔτι μᾶλλον καταδεικνύει κατεπείγουσαν καὶ ἐπιταχύνει ἡ εἰσβολὴ τῶν βαρβάρων, ἀνατρεπόντων τὸ γεγηρακὸς καθεστῶς, οὗ ἡ περαιτέρω ὑπαρξίς ἦτο ἄρνησις παντὸς δικαίου, διοχτευόντων δὲ νέους ζωῆς κρουνοὺς εἰς τὴν ἄτονον ἐκείνην κοινωνίαν, καὶ οὕτω δημιουργούντων τὴν νέαν ἱστορίαν.

Ἐλαχίστη πρωτοτυπία χαρακτηρίζει τὸν ρωμαϊκὸν κόσμον ἐν τε τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ἐν τῇ τέχνῃ· ὑψηλὴ ἢ ταπεινὴ ἢ πτῆσις τοῦ πνεύματος αὐτοῦ τελεῖται διὰ τῶν ἐλληνικῶν πτερύγων. Ὁ Λουκρήτιος λαμβάνει ἔργον τι τοῦ Ἐπικούρου, περιβάλλει αὐτὸ διὰ τῶν ζοφερῶν

(1) *Jus naturale est, quod natura omnia animalia docuit.*

χρωμάτων τῆς ἐποχῆς, ἵνα γράψῃ τὸ «περὶ φύσεως τῶν πραγμάτων» μεγαλοπρεπὲς ποίημα· ὁ Βεργίλιος μιμείται τὸν Ὅμηρον, ὁ Ὀράτιος τοὺς ἑλληνας λυρικούς, κλέπτουσι δὲ ἢ ἀντιγράφουσι οἱ τραγικοί, οἱ κωμικοί, οἱ φιλοσοφοῦντες καὶ οἱ ῥήτορες τοὺς διδασκάλους αὐτῶν, τοὺς ἐξ Ἑλλάδος σοφιστάς, ἐπὶ μισθῷ συνόντας ἐν Ρώμῃ.

Εἰς τὴν τάξιν τῶν σοφιστῶν τούτων, οὓς δικαίως κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐστηλίτευσεν ἡ Μοῦσα τοῦ Ἰουβενάλη, οὐδόλως πρέπει νὰ καταταχθῇ ὁ τελευταῖος τῶν ιστορικῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος Πολύβιος ὁ Μεγαλοπολίτης, υἱὸς τοῦ στρατηγοῦ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας Λυκόρτα, ἐπὶ πολλὰ ἔτη διαβιώσας ἐν Ρώμῃ, ἀναστραφεὶς μετὰ τῶν ἐπιφανεστάτων αὐτῆς ἀνδρῶν, καὶ οὔτινος ἡ πολιτικὴ θεωρία, ὑπομιμνήσκουσα ἐν πολλοῖς τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶνε μὲν ὑπότινας ἐπόψεις ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ θεωρία, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ρωμαϊκὴ, τὰ μέγιστα ἐπιδρασάσης ἐπ' αὐτῆς τῆς ιστορικῆς καὶ πολιτικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ρώμης, ἣν κυρίως ἐζήτησε νὰ ἀναλύσῃ ὁ ἑλληνιστοριογράφος ἐν τῇ πολιτικῇ αὐτοῦ μελέτῃ.

Πρῶτος ὁ Πολύβιος ἐκ τῶν ἐλλήνων ιστορικῶν μετὰ φιλοσοφικοῦ βλέμματος ἐμελέτησε τὴν ἱστορίαν· τέκνον τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἀνατραφεὶς ἐν τῇ σχολῇ τῆς δυστυχίας καὶ τῆς πείρας, ἠδυνήθη νὰ ἐρευνήσῃ καὶ εἰσδύσῃ βαθύτερον εἰς τὰ ιστορικὰ γεγονότα, ἐρμηνεύων αὐτὰ σοφώτερον τῶν προτέρων ιστοριογράφων. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Πολυβίου εἶνε τὸ πρῶτον ὑπόδειγμα πραγματικῆς ἱστορίας. Διὰ τὸν ἑλληνα πολιτικὸν ἢ ἐκ τῆς ἱστορίας μάθησις εἶνε «ἀληθινωτάτη παιδεία καὶ γυμνασία πρὸς τὰς πολιτικὰς πράξεις· ἐναργεστάτη δὲ καὶ μόνη διδάσκαλος τοῦ δύνασθαι τὰς τῆς τύχης μεταβολὰς γενναίως ὑποφέρειν ἢ τῶν ἀλλοτρίων περιπετειῶν ὑπόμνησις· καλλίστην δὲ παιδείαν ἠγητέον πρὸς ἀληθινὸν βίον τὴν ἐκ τῆς πραγματικῆς ἱστορίας περιγιγνομένην ἐμπειρίαν . . . εἰ γὰρ ἐκ τῆς ἱστορίας ἀφέλῃ τις τὸ δυνάμενον ὠφελεῖν ἡμᾶς, τὸ λοιπὸν αὐτῆς ἄζηλον καὶ ἀνωφελὲς γίγνεται παντελῶς». Οὗτος ἦτο ὁ καθολικώτερος λόγος καὶ ὁ φιλοσοφικώτερος σκοπός, ὁ προκαλέσας καὶ παρορμήσας αὐτὸν πρὸς τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἱστορίας, τουτέστιν «ὑπὸ μίαν σύνοψιν ἀγαγεῖν τοῖς ἐντυγχάνουσι τὸν χειρισμὸν τῆς τύχης, ᾧ κέχρηται πρὸς τὴν τῶν ὄλων πραγμάτων συντέλειαν» (1).

(1) Ἱστορ. Α', 1-4.

Ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ἦτο πρόσφορος ἀληθῶς διὰ τὸν φιλοσοφοῦντα συγγραφέα. « Ἡ τύχη σχεδὸν ἅπαντα τὰ τῆς οἰκουμένης πράγματα πρὸς ἓν ἐκλινε μέρος, καὶ πάντα νεύειν ἠνάγκασε πρὸς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν »· ἡ Ρώμη εἶχε καταστῆ ἤδη κυρία καὶ μητρόπολις ὅλου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, ὁ δὲ Πολύβιος, δεκαεπταετίαν διατρίψας ἐν Ρώμῃ, εἰς τῶν χιλίων ὁμήρων, οὓς ἡ Ἀχαικὴ Συμπολιτεία εἶχε πέμψῃ εἰς τὴν πόλιν ταύτην, λαβὼν εὐκαιρίαν νὰ τύχῃ τῆς γνωριμίας καὶ φιλίας ἐπιφανεστάτων Ρωμαίων, ἐπὶ πᾶσι δὲ Σκιπίωνος τοῦ Λίμιλιανοῦ, ἐμελέτησε καὶ ἠρεύνησε τοὺς λόγους, δι' οὓς αἱ μὲν ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι ταχέως ἠκμασαν καὶ παρήκμασαν, ἡ δὲ Ρώμη, πρὸς ἣν ἄλλοτε μὲν ἄσπονδον ἔτρεφε μῖσος ὁ φιλόπατρις Ἕλληνας, ἀλλ' ἦν ἤδη προσηκόντως μελετήσας ἔμαθε νὰ ἐκτιμᾶ καὶ νὰ σέβηται, σὺν τῷ χρόνῳ, ἀπὸ ἀγνώστου πολίχνης κατέστη ἡ μητρόπολις τοῦ κόσμου. Τὴν ἀφορμὴν τοῦ φαινομένου τούτου ἀποδίδει ὁ Πολύβιος εἰς τὸν ἔμφρονα ὀργανισμὸν τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ἐντεῦθεν δὲ ὀρμώμενος, ἀναλαμβάνει νὰ ἐκθέσῃ ἐν τινὶ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ βιβλίῳ τὰς περὶ πολιτείας σκέψεις του, αἵτινες ἔσχον μὲν ἐπίδρασιν ἐκ τῶν κατ' ἰδίαν πρωτίστως συνδιαλέξεων ἐπὶ τῶν φίλων καὶ ὁμιλητῶν αὐτῷ Ρωμαίων, κατ' ἐξοχὴν δὲ ἐπὶ τοῦ φιλοσοφικωτάτου πάντων τούτων, τοῦ Κικέρωνος, οὗ τὰ περὶ δικαίου καὶ πολιτείας συγγράμματα ὑπέστησαν τὴν ἐπιρροὴν τῶν θεωριῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ιστοριογράφου.

Τοῦ Πολυβίου ἡ θεωρία εἶνε λόγος ὑπὲρ τῆς τῶν Ρωμαίων Πολιτείας, « ὅτι μέγιστα συνεβάλετο αὐτοῖς ἡ τοῦ πολιτεύματος ιδιότης πρὸς τὸ μὴ μόνον ἀναπτύξασθαι τὴν Ἰταλιωτῶν καὶ Σικελιωτῶν δυναστείαν, ἔτι δὲ τὴν Ἰβήρων προσλαβεῖν καὶ Κελτῶν ἀρχὴν· ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖον πρὸς τό, κρατήσαντας τῷ πολέμῳ τῶν Καρχηδονίων, ἔννοιαν ἔχειν τῆς τῶν ὅλων ἐπιβολῆς », εἶνε δὲ πραγματικωτέρα καὶ ἐμβριθεστέρα τῆς τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Στωικῶν, εἰ καὶ κατὰ τὰ καθέκαστα καὶ αὐτὴ φέρει πάσας τὰς ἐλλείψεις τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς θεωρίας· ὁ δὲ συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ μᾶλλον τὰ συμπεράσματα τῆς πείρας καὶ τῆς ἱστορίας ἢ τὴν τέως ἰσχύουσαν ἐκ τῶν προτέρων κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον μελέτην τῶν πολιτειῶν, ἐφ' ἣ μέμφεται τοὺς πρὸ αὐτοῦ περὶ τούτων πραγματευθέντας. « Συμβαίνει, λέγει, τοὺς πλείστους τῶν βουλομένων διδασκαλικῶς ἡμῖν ὑποδεικνύειν περὶ τῶν τοιούτων τρία γένη λέγειν πολιτειῶν.

ὦν τὸ μὲν καλοῦσι Βασιλείαν, τὸ δ' Ἀριστοκρατίαν, τὸ δὲ τρίτον Δημοκρατίαν· δοκεῖ δέ μοι πάνυ τις εἰκότως ἂν ἐπαπορῆσαι πρὸς αὐτούς, πότερον ὡς μόνας ταύτας, ἢ καὶ νῆ Δί' ὡς ἀρίστας ἡμῖν εἰσηγοῦνται τῶν πολιτειῶν· κατ' ἀμφοτέρα γὰρ ἀγνοεῖν μοι δοκοῦσι· δῆλον γάρ, ὡς ἀρίστην μὲν ἡγήτεον πολιτείαν τὴν ἐκ πάντων τῶν προειρημένων ἰδιωμάτων συνεστῶσαν· τούτου γὰρ τοῦ μέρους οὐ λόγῳ μόνον, ἀλλ' ἔργῳ πείραν εἰλήφασμεν, Λυκούργου συστήσαντος πρώτου κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον τὸ Λακεδαιμονίων πολίτευμα » (1).

Τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὸν ὀργανισμόν τῶν πολιτευμάτων ἐξηγεῖ ὁ Πολύβιος διαφόρως κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον τῶν πρὸ αὐτοῦ περὶ πολιτείας δογματισάντων, ἔχων ἰδίᾳ πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ κατὰ τὴν πολιτείαν τῶν Ρωμαίων. Οὕτως ἀναγράφει ἕξ εἶδη πολιτειῶν· καὶ ἐκ τούτων πάλιν «τρία μὲν, ἃ πάντες θρυλοῦσι, καὶ νῦν προεῖρηται· τρία δὲ τούτοις συμφυῆ, Μοναρχίαν, Ὀλιγαρχίαν, Ὀχλοκρατίαν. Πρώτη μὲν οὖν ἀκατασκεύως καὶ φυσικῶς συνίσταται Μοναρχία· ταύτη δ' ἐπιταί καὶ ἐκ ταύτης γεννᾶται μετὰ κατασκευῆς καὶ διορθώσεως Βασιλεία· μεταβαλλούσης δὲ ταύτης εἰς τὰ συμφυῆ κακὰ, λέγω δ' εἰς Τυραννίδα· αὐθις ἐκ τῆς τούτων καταλύσεως Ἀριστοκρατία φύεται· καὶ μὴν ταύτης εἰς Ὀλιγαρχίαν ἐκτραπείσης κατὰ φύσιν, τοῦ δὲ πλήθους ὀργῇ μετελθόντος τὰς τῶν προεστῶτων ἀδικίας, γεννᾶται Δῆμος· ἐκ δὲ τούτου πάλιν ὕβρεως καὶ παρανομίας ἀποπληροῦται σὺν χρόνοις Ὀχλοκρατία ». Καὶ αὕτη μὲν ἡ διαίρεσις τῶν πολιτευμάτων καταφαίνεται πανταχοῦ· ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ἀρμόζει ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐξηγήσεως «ἐπὶ τῆς Ρωμαίων πολιτείας, διὰ τὸ κατὰ φύσιν αὐτὴν ἀπ' ἀρχῆς εἰληφέναι τὴν τε σύστασιν καὶ αὔξησιν » (2).

Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῶν πολιτευμάτων ἔχει ὡς ἀκολουθῶς. Κατ' ἀρχὰς μὲν, ἀγρίας εἰσέτι κρατούσης μετὰ τῶν ἀνθρώπων κοινωνικῆς καταστάσεως, «ἀνάγκη, τὸν τῆ σωματικῆς ῥώμης καὶ τῆ ψυχικῆς τόλμης διαφέροντα, τοῦτον ἡγεῖσθαι καὶ κρατεῖν . . . καὶ ὄρος μὲν ἐστὶ τῆς ἀρχῆς ἰσχύς, ὄνομα δ' ἂν εἴποι τις Μοναρχίαν. Ἐπειδὴν δὲ τοῖς συστήμασι διὰ τὸν χρόνον ὑπογένηται συντροφία καὶ συνήθεια, τοῦτ' ἀρχὴ Βασιλείας φύεται· καὶ τότε πρώτως ἔννοια γίγνεται τοῦ καλοῦ καὶ δικαίου τοῖς ἀνθρώποις, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἐναντίων τού-

(1) Ἱστορ. 5', 3.

(2) Αὐτόθι, 4.

τοις . . . και τῷ τοιούτῳ τρόπῳ βασιλεὺς ἐκ μονάρχου λανθάνει γενόμενος, ὅταν παρὰ τοῦ θυμοῦ και τῆς ἰσχύος μεταλάβῃ τὴν ἡγεμονίαν ὁ λογισμὸς. Αὕτη καλοῦ και δικαίου πρώτη παρ' ἀνθρώποις κατὰ φύσιν ἔννοια, και τῶν ἐναντίων τούτοις· αὕτη βασιλείας ἀληθινῆς ἀρχὴ και γένεσις». Ἄλλ' ὅποταν ἢ οὕτω σχηματισθεῖσα βασιλεία καταχρησθῇ τῇ αὐτῆς δυνάμει, ὕβρις δὲ διαδεχθῇ τὴν δικαιοσύνην, τότε « τοῦ πλήθους, ὅταν λάβῃ προστάτας, συνεπισχύοντος κατὰ τῶν ἡγουμένων διὰ τὰς προειρημένους αἰτίας, τὸ μὲν τῆς μοναρχίας και βασιλείας εἶδος ἄρδην ἀνηρεῖτο, τὸ δὲ τῆς ἀριστοκρατίας αὐθις ἀρχὴν ἐλάβαναι και γένεσιν. Τοῖς γὰρ καταλύσασιν τοὺς μονάρχους οἶονεὶ χάριν ἐκ χειρὸς ἀποδιδόντες οἱ πολλοί, τούτοις ἐχρῶντο προστάταις και τούτοις ἐπέτρεπον περὶ σφῶν . . . ὅτε δὲ διαδέξαιντο παῖδες πατρῶν τὴν τοιαύτην ἐξουσίαν, ἄπειροι μὲν ὄντες κακῶν, ἄπειροι δὲ καθόλου πολιτικῆς ἰσότητος και παρρησίας, ὀρμήσαντες οἱ μὲν ἐπὶ πλεονεξίαν και φιλαργυρίαν ἀδικον, οἱ δ' ἐπὶ μέθας και τὰς ἄμα ταύταις ἀπλήστους εὐωχίας, οἱ δ' ἐπὶ τὰς τῶν γυναικῶν ὕβρεις και παιδῶν ἀρπαγὰς, μετέστησαν μὲν τὴν Ἀριστοκρατίαν εἰς Ὀλιγαρχίαν, ταχὺ δὲ κατεσκεύασαν ἐν τοῖς πλήθεσι πάλιν τὰ παραπλήσια τοῖς ἄρτι ρηθεῖσι· διὸ και παραπλήσιον συνέβαινε τὸ τέλος αὐτῶν γίγνεσθαι τῆς καταστροφῆς τοῖς περὶ τοὺς τυράννους ἀτυχήμασι »· τότε, « ἐπειδάν τις συνθεασάμενος τὸν φθόνον και τὸ μῖσος κατ' αὐτῶν, τὸ παρὰ τοῖς πολίταις ὑπάρχον, κἄπειτα θαρρήσῃ λέγειν ἢ πράττειν τι κατὰ τῶν προεστώτων, πᾶν ἔτοιμον και συνεργὸν λαμβάνει τὸ πλῆθος ». Τοιούτοτρόπως, καταλυομένης τῆς ὑφισταμένης ἀρχῆς, ἡ πολιτεία ἐξ ὀλιγαρχικῆς καθίσταται δημοκρατικὴ, ἀναλαμβάνει δὲ τὸ πλῆθος τὴν περὶ ἑαυτοῦ πρόνοιαν και πίστιν. Ὅταν δὲ πάλιν « ἐπιγένωνται νέοι, και παισὶ παιδῶν ἡ δημοκρατία παραδοθῇ, τότε οὐκ ἔτι διὰ τὸ σύνθηθες ἐν μεγάλῳ τιθέμενοι τὸ τῆς ἰσηγορίας και παρρησίας ζητοῦσι πλέον ἔχειν τῶν πολλῶν· μάλιστα δ' εἰς τοῦτ' ἐμπίπτουσιν οἱ ταῖς οὐσίαις ὑπερέχοντες· λοιπόν, ὅταν ὀρμήσωσιν ἐπὶ τὸ φιλαρχεῖν και μὴ δύνωνται δι' αὐτῶν και διὰ τῆς ἰδίας ἀρετῆς τυγχάνειν τούτων, διαφθείρουσι τὰς οὐσίας, δελεάζοντες και λυμαινόμενοι τὰ πλήθη κατὰ πάντα τρόπον· ἐξ ὧν, ὅταν ἀπαξ δωροδόκους και δωροφάγους κατασκευάσωσιν τοὺς πολλοὺς διὰ τὴν ἀφρονα δοξοφαγίαν, τότε ἤδη πάλιν τὸ μὲν τῆς δημοκρατίας καταλύεται, μεθίσταται δ' εἰς βίαν και χει-

ροκρατίαν ἢ δημοκρατία· τότε δὲ τὸ πλῆθος συναθροιζόμενον ποιεῖ σφαγὰς, φυγὰς, γῆς ἀναδασμούς· ἕως ἄν, ἀποτεθριωμένον, πάλιν εὖρη δεσπότην καὶ μονάρχην. Αὕτη πολιτειῶν ἀνακύκλωσις, αὕτη φύσεως οἰκονομία, καθ' ἣν μεταβάλλει καὶ μεθίσταται, καὶ πάλιν εἰς αὐτὰ καταντᾷ τὰ κατὰ τὰς πολιτείας» (1).

Χωρὶς νὰ παραγνωρισθῇ ἡ ἐπίδρασις, ἣν ἔσχεν ἐπὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἱστορικοῦ ἡ δωρικὴ πολιτεία, ἣν ἐν πολλοῖς καὶ ἀπομιμείται καὶ ἐκθειάζει, ἐν τούτοις δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ ὑποδειχθῇ ἡ πλήρης εἰκὼν τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ἣν λαμβάνει ὡς πρότυπον τῶν θεωριῶν αὐτοῦ ὁ συγγραφεὺς τῆς πραγματικῆς ἱστορίας· ὁ κολοσσὸς τῆς Ρώμης βαρύνει ἐπὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἠττηθέντος Ἀχαιοῦ, οὐδ' ἀναζητεῖ ἐν Ἑλλάδι τὰς εἰκόνας τῶν πολιτικῶν βουλευμάτων του. *Vae uicis!* Ὅποιαν ἀξίαν ἔχουσι διὰ πρακτικὸν πολιτικὸν ἄνδρα, ἐπὶ τοσούτον χρόνον μελετήσαντα τὰ πράγματα τῶν Ρωμαίων, τὰ πολιτεύματα τῶν Λακεδαιμονίων, τῶν Κρητῶν, τῶν Μαντινέων, τῶν Θηβαίων καὶ τῶν Ἀθηναίων, ἅτινα, παραβάλλον πρὸς τὸ πολίτευμα τῆς Ρώμης, ἅπαντα εὕρισκει κατώτερα; Καὶ τὴν μὲν τῶν Θηβαίων «ἐκ προσπαίου τινὸς τύχης σὺν καιρῷ λάμπειν» ἀποδίδει οὐχὶ εἰς τὴν ἀρετὴν τοῦ πολιτεύματος, ἀλλ' εἰς τὴν ἀρετὴν τῶν προεστώτων ἀνδρῶν· «καὶ γὰρ συνηυξήθη, καὶ συνήκμασε, καὶ συγκατελύθη τὰ Θηβαίων ἔργα τῷ τε Ἐπαμινώνδου καὶ τοῦ Πελοπίδου βίῳ προφανῶς». Παραπλήσιόν τι δὲ συνέβη καὶ περὶ τὴν Ἀθηναίων πολιτείαν, ἐν ἣ ὁ ὄχλος πράττει τὰ πάντα κατὰ τὴν ἰδίαν ὁρμὴν, καὶ ἦτις, ἀκμάσασα ἔνεκα τῆς ἀρετῆς τοῦ Θεμιστοκλέους, «ταχέως τῆς ἐναντίας μεταβολῆς ἔλαβε πείραν διὰ τὴν ἀνωμαλίαν τῆς φύσεως· αἰεὶ γὰρ ποτε τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον παραπλήσιον εἶναι συμβαίνει τοῖς ἀδεσπotois σκάφεσιν» (2).

Ἐνεκα ἀναλόγων ἀφορμῶν, ὁ Πολύβιος ἠκιστα φαίνεται ἐπιδοκιμάζων καὶ τὰ ὑπὸ πολλῶν ἐκ τῶν παλαιῶν ἱστορικῶν καὶ φιλοσόφων ἐξυμνηθέντα πολιτικὰ συστήματα τῶν Κρητῶν καὶ τῶν Λακεδαιμονίων· εὕρισκει μὲν ἐν αὐτοῖς, καὶ ἰδίως ἐν τῷ τῶν Λακεδαιμονίων, ἀρετάς, ἀλλὰ καὶ τοῦτο ὑστερεῖ κατὰ πολὺ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι Λυκοῦργος, ὁ νομοθέτης τῶν Λακεδαιμο-

(1) Ἱστορ. Γ', 6-9.

(2) Αὐτόθι, 43, 44.

νίων, ὀρθῶς ἐνομοθέτησε καὶ προυνόησε περὶ αὐτῶν « πρὸς τε τὸ σφί-
 σιν ὁμονοεῖν τοὺς πολίτας, καὶ πρὸς τὸ τὴν Λακωνικὴν τηρεῖν ἀσφα-
 λῶς, ἔτι δὲ τὴν ἐλευθερίαν διαφυλάττειν τῇ Σπάρτῃ βεβαίως, ὥστε
 θειοτέραν τὴν ἐπίνοιαν ἢ κατ' ἄνθρωπον αὐτοῦ νομίζειν· ἡ μὲν γὰρ περὶ
 τὰς κτήσεις ἰσότης καὶ περὶ τὴν διαίταν ἀφέλεια καὶ κοινότης, σώ-
 φρονας μὲν ἔμελλε τοὺς κατ' ἰδίαν βίους παρασκευάζειν, ἀστασιαστον
 δὲ τὴν κοινὴν παρέξεσθαι πολιτείαν· οὕτω δὲ καὶ διὰ τούτων συστη-
 σάμενος τὴν πολιτείαν, βεβαίαν μὲν τῇ συμπάσῃ Λακωνικῇ παρε-
 σκεύασε τὴν ἀσφάλειαν· πολυχρόνιον δὲ τοῖς Σπαρτιάταις αὐτοῖς ἀπέ-
 λιπε τὴν ἐλευθερίαν »· ἀλλ' ὁ κοινωνικὸς οὗτος ὀργανισμὸς, ἐνῶ κατέ-
 στησεν αὐτοὺς ἀφιλοτιμοτάτους καὶ νουνεχεστάτους περὶ τε τοὺς ἰδίους
 βίους καὶ τὰ τῆς σφετέρας πόλεως νόμιμα, πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλλη-
 νας φιλοτιμοτάτους καὶ φιλαρχοτάτους καὶ πλεονεκτικωτάτους ἀπέ-
 λιπεν ». Ἐντεῦθεν οἱ ἐπ' ἐξανδραποδισμῶν πόλεμοι κατὰ τῶν Μεσση-
 νίων, ἡ ἐπὶ Ἀνταλκίδου προδοσία τῶν ἐλληνίδων πόλεων, χάριν τοῦ
 χρημάτων εὐπορῆσαι. Οὕτως οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἐπιζητοῦντες μὲν τὴν
 τῶν Ἑλλήνων ἀρχὴν, ἀλλὰ στερούμενοι νομίσματος, ἔνεκα τῶν γνω-
 στῶν ἀπαγορευτικῶν νόμων τοῦ Λυκούργου, « ἠναγκάσθησαν ἐπὶ θύ-
 ρας μὲν πορεύεσθαι τῶν Περσῶν, φόρους δὲ τοῖς νησιώταις ἐπιτάττειν,
 ἀργυρολογεῖν δὲ πάντας τοὺς Ἕλληνας, ταχέως δ' ἐκινδύνευσαν καὶ
 περὶ τὰς σφετέρας ἐλευθερίας ». Καὶ κατὰ τοῦτο εὐρίσκει ὁ συγγρα-
 φεὺς ἐνδεές καὶ ὑποδεέστερον τὸ λακωνικὸν τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύμα-
 τος, ἔχοντος δυναμικωτέραν τὴν σύστασιν· διότι, ἐνῶ οἱ Λακεδαιμό-
 νιοι, ζητήσαντες νὰ κατακτήσωσι τὴν Ἑλλάδα, ἐκινδύνευσαν αὐτοὶ
 νὰ ὑποδουλωθῶσι, τούναντίον οἱ Ῥωμαῖοι « τῆς Ἰταλιωτῶν αὐτῶν
 ἐπιλαβόμενοι δυναστείας, ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ πᾶσαν ὑφ' ἑαυτοὺς ἐποιή-
 σαντο τὴν οἰκουμένην· οὐ μικρὰ πρὸς τὸ καθικέσθαι τῆς πράξεως ταύ-
 τῆς συμβαλλομένης αὐτοῖς τῆς εὐπορίας καὶ τῆς ἐτοιμότητος τῆς
 κατὰ τὰς χορηγίας » (1).

Ἄλλὰ καθὼς πάντα τὰ ὄντα ὑπόκεινται εἰς φθορὰν καὶ μεταβο-
 λήν, οὕτω καὶ αἱ πολιτεῖαι. Αὕτη δ' ἡ φθορὰ συμβαίνει κατὰ δύο
 τρόπους, τοῦ μὲν ἔξωθεν, τοῦ δ' ἐν αὐτοῖς φυομένου· « καὶ τὸ μὲν ἐκ-
 τὸς ἀστατον ἔχειν συμβαίνει τὴν θεωρίαν, τὰ δ' ἐξ αὐτῶν, τεταγμέ-

(1) Ἱστορ. Γ', 49, 50.

νην . . . οὕτως ὅταν πολλοὺς καὶ μεγάλους κινδύνους διωσαμένη πολιτεία, μετὰ ταῦτα εἰς ὑπεροχὴν καὶ δυναστείαν ἀδμήριτον ἀφίκηται· φανερόν, ὡς, εἰσοικιζομένης εἰς αὐτὴν ἐπὶ πολὺ τῆς εὐδαιμονίας, συμβαίνει, τοὺς μὲν βίους γίνεσθαι πολυτελεστέρους, τοὺς δ' ἄνδρας φιλονεικοτέρους περὶ τε τὰς ἀρχάς καὶ τὰς ἄλλας ἐπιβολάς· ὧν προβαίνοντων ἐπὶ πλεόν, ἄρξει μὲν ἡ φιλαρχία καὶ τὸ τῆς ἀδοξίας ὄνειδος, πρὸς δὲ τούτοις ἡ περὶ τοὺς βίους ἀλαζονεία καὶ πολυτέλεια». Τότε δ' ἐξοργισθεὶς ὁ δῆμος καταλαμβάνει τὴν ἐξουσίαν, « οὐκ ἐθέλων πειθαρχεῖν, οὐδ' ἴσον ἔχειν τοῖς προεστῶσιν, ἀλλὰ πᾶν καὶ τὸ πλεῖστον αὐτός· καὶ τότε ἡ πολιτεία θέλει λάβῃ τὸ κάλλιστον τῶν ὀνομάτων, τὴν ἐλευθερίαν καὶ δημοκρατίαν, ἀλλὰ πράγματι τὸ χεῖριστον, τὴν ὀχλοκρατίαν » (1). Αὕτη εἶνε ἡ τελευταία φάσις τῶν πολιτευμάτων, ἡ φθορὰ τῆς πολιτείας, ἣν ὑπὲρ πᾶν ἄλλο πολιτεύματος εἶδος ἀποδοκιμάζει ὁ ἀριστοκρατικὸς πολιτειογράφος.

Πολιτικὸν πρότυπον τοῦ Πολυβίου εἶνε ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία· τὰ δὲ κατὰ ταύτην ἀναλύει διὰ μακρῶν, ἔν' ἀποδείξῃ τὴν ὑπεροχὴν αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἄλλων πολιτειῶν, ἐκ τῶν προμνησθεισῶν μὲν ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐκ δὲ τῶν ἐκτὸς αὐτῆς ἐπὶ τῶν Καρχηδονίων, ἧτις ὑπέκυψε τέλος εἰς τὴν Ρώμην, καθὸ κατώτερον ἔχουσα πολιτειακὸν ὄργανισμόν. Εὐρίσκει λοιπὸν ἐν Ρώμῃ τὴν καλλίστην πολιτείαν, τὴν ἐκ πάντων τῶν πολιτειακῶν ιδιωμάτων συγκειμένην· « ἦν μὲν δὴ τρία μέρη τὰ κρατοῦντα τῆς πολιτείας, πάντα κατὰ μέρος ἴσως καὶ πρεπόντως συντεταγμένα καὶ διωρισμένα διὰ τούτων, ὥστε μηδέ ποτ' ἂν εἴπειν δύνασθαι βεβαίως, μηδὲ τῶν ἐγχωρίων, πότερα ἀριστοκρατικὸν τὸ πολίτευμα σύμπαν, ἢ δημοκρατικόν, ἢ μοναρχικόν. . . ὅτε μὲν γὰρ εἰς τὴν τῶν ὑπάτων ἀτενίσαιμεν ἐξουσίαν, τελείως μοναρχικὸν ἐφαινετ' εἶναι καὶ βασιλικόν, ὅτε δὲ εἰς τὴν τῆς Συγκλήτου, πάλιν ἀριστοκρατικόν· καὶ μὴν εἰ τὴν τῶν πολλῶν ἐξουσίαν θεωροῖη τις, ἐδόκει σαφῶς εἶναι δημοκρατικόν » (2).

Ἡ θεωρία αὕτη εἶνε ἡ ἀποθέωσις τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς αὐτῆς καὶ κατὰ θεωρίαν ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Ἡ Ρώμη, ἧτις ἐπραγμάτωσε τὸ ἀριστούργημα τοῦτο τῆς ἀρχαιότητος, δὲν ἔχει θεωρητικὸν αὐτοῦ ἀξιώτερον τοῦ ἑλληνος πολι-

(1) Ἱστορ., 4', 57.

(2) Αὐτόθι, 11.

τειοδίφου. Ὁ δὲ Κικέρων, ὁ μόνος ἐκ τῶν Ρωμαίων ἄξιος λόγου πολιτικὸς συγγραφεὺς, ἀπεμιμήθη μόνον τὴν θεωρίαν τοῦ Πολυβίου, μετὰ τοσαύτης διαυγείας πνεύματος ἀποκαλύψαντος τὸ ἀπόρρητον τῆς ρωμαϊκῆς δυνάμεως εἰς τε τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς μεταγενεστέρους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Κικέρων.

Τοῦ Κικέρωνος (1) ἡ δρᾶσις συμπίπτει πρὸς τοὺς χρόνους τῆς συγκρούσεως ποικίλων ἠθικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἐθνολογικῶν στοιχείων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος, στερηθεὶς τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἠγωνίζετο τὸν ὕστατον τῶν ἀγώνων, μάτην ζητῶν νὰ εὕρῃ τὴν ἀληθῆ τρίβον ἐν τῇ συγχύσει καὶ τῇ πάλῃ ἀντιμάχων φιλοσοφικῶν συστημάτων· ὁ δὲ δισταγμὸς τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, εἰσβαλὼν εἰς Ρώμην, κατέλαβε τὰ πνεύματα, ραδίως προσβληθέντα καὶ τρωθέντα ὑπὸ τὴν μiasματικὴν ἐκείνην πνοήν. Πρὸ τοιούτων δεδομένων ὁ Κικέρων, ἐρευνητικόν, ἀλλ' ἠκιστα αὐθυπόστατον πνεῦμα, ἐπεδίωξε τὴν λύσιν τοῦ περὶ αὐτὸν προβλήματος οὐχὶ ἐν τῇ ἀποδοχῇ δόγματος θεμελιώδους, ἀλλ' ἐν τῇ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον συμμίξει ἀπάντων τῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ κοινωνίᾳ παλαιόντων δογμάτων. Ἐντεῦθεν ἡ ποικίλη τοῦ χαρακτῆρός του ἀστασία, ἐφ' ἣ τοσάκις κατεμέμψαντο αὐτοῦ ἀρχαῖοί τε καὶ νεώτεροι, ἐν μὲν τῇ πολιτείᾳ συνεργασθέντος ἐκ περιτροπῆς μετὰ πάντων τῶν πολιτικῶν κομμμάτων τῆς Ρώμης, ἐν δὲ τῇ φιλοσοφίᾳ ἐπιδιώξαντος τὸν συνδυασμὸν καὶ τῶν μᾶλλον ἀντιθέτων συστημάτων, οὕτω δὲ παραγαγόντος τὸν Ἐκλεκτισμὸν, φιλοσοφικὸν κέντρωνα, ἐλλιπῆ πάσης πρωτοτυπίας. Ἐν τῇ κρατούσῃ πνευματικῇ διασπάσει τοιαύτη φιλοσοφία ἦτο ἀληθῶς ἄξια καὶ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ αἰῶνος, καθ' ὃν ἐφιλοσόφησεν ὁ Κικέρων.

(1) De Logibus, de Officiis, de Republica.

Τὸ δίκαιον βάσιν ἔχει καὶ ἀφετηρίαν τὸ καθήκον. Τοῦτο δ' ἀποτελεῖται ἐκ δύο στοιχείων, τοῦ μὲν σχετιζομένου πρὸς τὸ ὑπέρτατον ἀγαθόν, τοῦ δὲ συνισταμένου ἐκ παραγγελμάτων πρὸς τὴν τοῦ καθόλου βίου ἐνέργειαν. Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ἑτέρα διαίρεσις τοῦ καθήκοντος: μέσον καὶ τέλειον καθήκον, τὸ τῶν Ἑλλήνων κατόρθωμα πρὸς διακρίσιν τοῦ κοινοῦ καθήκοντος.

Τὸ ἠθικὸν ἀγαθὸν ἀπορρέει ἀπὸ τῶν τεσσάρων τούτων πρωτίστων ἀρετῶν: τῆς φρονήσεως (*prudencia*), τῆς δικαιοσύνης (*justitia*), τῆς ἀνδρείας (*fortitudo*) καὶ τῆς σωφροσύνης (*moderatio*), στενῶς συνδεδεμένων, ἀποτελουσῶν δὲ τὰς βάσεις τοῦ καθήκοντος, ἀφ' ὧν βλαστάνουσιν, ἰδίᾳ ἐξ ἑκάστης, ὠρισμένα εἶδη καθηκόντων.

Τῶν ἀρετῶν τούτων εὐρυτάτη εἶνε ἐκείνη, ἐφ' ἧς ἐρείδεται ὁ σύνδεσμος τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ τοῦ βίου κοινότης. Αὕτη δὲ περιλαμβάνει τὴν δικαιοσύνην, δι' ἧς ἐκδηλοῦται ἡ ἀρετὴ ἐν τῇ πλήρει αὐτῆς λαμπρότητι, καὶ τὴν ἀγαθοποιίαν. Ἡ δικαιοσύνη εἶνε ἡ βάση τῆς κοινωνίας, ἧς ἄνευ οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ πολιτεία. Εἶνε ψευδὲς τὸ ἀξιωμα, ὅτι ἄνευ ἀδικίας δὲν δύναται νὰ διοικηθῇ πολιτεία τις, τούναντίον ἀληθέστερον εἶνε, ὅτι μόνον διὰ τῆς δικαιοσύνης ἐπιτυγχάνεται τοῦτο.

Τὸ φυσικὸν δίκαιον, κοινὸν ἅπασιν τοῖς ἀνθρώποις, ὑφίσταται ποικίλας ἀλλοιώσεις κατὰ χρόνον καὶ τόπον, ὅπως ὑφίσταται τοιαύτας καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις. Τὸ δίκαιον εἶνε ἔμφυτον, εἶνε πλάνη δὲ τὸ νομίζειν, ὅτι δίκαιον εἶνε τὸ ὑπὸ τῶν νόμων τῶν λαῶν ἐκάστοτε κεκαυνοισμένον. Ἐν μόνον ὑπάρχει δίκαιον, τὸ καθορισθὲν ὑπὸ τοῦ λόγου, καθ' ὅσον οὗτος ἐπιτάσσει ἢ ἀπαγορεύει. Τὸ δίκαιον τοῦτο παρίσταται διττῶς, καθ' ὅσον ρυθμίζει τὰς ποικίλας τῶν ἀνθρώπων σχέσεις, εἴτε πρὸς ἀλλήλους, εἴτε πρὸς τὸ θεῖον. Οὕτως, ἐκτὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὑπάρχει καὶ τὸ θεῖον κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἀνθρώπινον.

Ἀπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου προκύπτουσι δύο ἕτεραι ὑποδιαίρεσεις, τὸ ἐθνικὸν δίκαιον καὶ τὸ ἀστικόν. Ὅτι ἰδιάζει τῷ ἀστικῷ δικαίῳ δὲν ἰδιάζει ἅμα καὶ τῷ ἐθνικῷ· τούναντίον δέ, τὸ ἀπορρέον ἀπὸ τούτου προσήκει καὶ τῷ ἀστικῷ δικαίῳ.

Τὸ πρὸς κοινωνίαν σπέρμα εἶνε ἔμφυτον τοῖς ἀνθρώποις· ἡ δὲ συνένωσις αὐτῶν προῆλθεν οὐχὶ ἐξ ἀδυναμίας, ἀλλ' ἐκ τῆς ὀρμῆς τῆς κοι-

ωνικότητος. Ἡ μόνωσις καὶ ἡ ἐρημία δὲν εἶνε ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀλλ' ἡ κοινωνικὴ σύμπραξις καὶ συνεργασία.

Πρὸς λειτουργίαν εὐκόσμου πολιτείας πρῶτιστον πάντων εἶνε σῶφρων κυβέρνησις. Τοῦτο συμβαίνει διαφοροτρόπως, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὰ διάφορα τῶν πολιτειῶν εἶδη. Καὶ ἂν μὲν ἡ διεύθυνσις τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἐξασκῆται ὑφ' ἑνὸς μόνου, καλεῖται τὸ πολιτειακὸν τοῦτο εἶδος βασιλεία· ἂν δ' ὑπὸ εὐαρίθμων ἐπιλέκτων, ἀριστοκρατικὴ πολιτεία· δημοκρατία δέ, ὅποτε πᾶσα ἐξουσία ἀπορρέει ἀπὸ τοῦ λαοῦ.

Καὶ ἐν τοῖς τρισὶ τούτοις πολιτεύμασι σχετικῶς μόνον πραγματοῦται τὸ δίκαιον. Ἐν μὲν τῇ μοναρχίᾳ τὰ πάντα, πλὴν τοῦ μονάρχου, στεροῦνται δικαίων καὶ δημοσίας ἀρχῆς· ἐν δὲ τῇ ἀριστοκρατίᾳ οἱ πολλοὶ ἐλαχίστης ἀπολαύουσιν ἐλευθερίας· ἐν δὲ ταῖς πολιτείαις, ἐν αἷς ὁ λαὸς πράττει πᾶν ὅ τι ὑποθέτει δίκαιον, ἡ ἰσότης αὕτη καθίσταται ἀδίκος ἀνισότης.

Ἐν τούτοις τὰ πολιτεύματα ταῦτα, καθὰ ἐκ τῆς πείρας ἀποδεικνυται, δὲν τυγχάνουσι μακροχρονίου βιωσιμότητος, δυνάμενα νὰ ὑποστῶσιν ἀλλοιώσεις διὰ τῆς ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἄλλων ἐνὸς ἐν τῇ πολιτείᾳ κοινωνικοῦ στοιχείου κατισχύσεως. Πρὸς ἀποφυγὴν τούτου, τέλειον πολιτειακὸν εἶδος εἶνε ἐκεῖνο, δι' οὗ συντελεῖται ἡ ἀνάλογος καὶ ἀρμονικὴ σύμμιξις τῶν τριῶν κυρίων πολιτευμάτων, μοναρχίας, ἀριστοκρατίας καὶ δημοκρατίας. Ἡ πολιτεία εἶνε τότε συντεθειμένη ἐκ τῶν τριῶν κυριωτάτων κυβερνητικῶν εἰδῶν, ἀμοιβαίως περιοριζομένων καὶ μετριαζομένων.

Ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ Κικέρωνος φέρει κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον τὴν ἐπίδρασιν τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας. Ὡς ὁ Πολύβιος, καὶ οὗτος εἶνε θαυμαστῆς καὶ συνήγορος ταύτης. Ἐπικαλούμενος τὸ κῦρος τοῦ πρεσβυτέρου Κάτωνος ἀποδίδει τὴν ἐπὶ τῶν πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος ὑπεροχὴν τῆς ρωμαϊκῆς εἰς τὸ αἴτιον, ὅτι ἐκεῖναι μὲν ἦσαν δημιουργήματα μεμονωμένων μεγάλων ἀνδρῶν· ἡ Κρήτη τοῦ Μίνωος, ἡ Λακεδαιμόνων τοῦ Λυκούργου, αἱ Ἀθῆναι τὸ πρῶτον μὲν τοῦ Θησέως, εἶτα δὲ τοῦ Δράκοντος, τοῦ Σόλωνος, τοῦ Κλεισθέους καὶ ἐπὶ τέλους, ἐν τῇ ἐξαντλήσει αὐτῆς καὶ τῇ ἀτονίᾳ, Δημητρίου τοῦ Φαληρέως· ἐνφ' τούναντίον ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία ἦτο ἔργον οὐχὶ ἐνός, ἀλλὰ πολλῶν, κραταιωθεῖσα οὐχὶ ὑπὸ μιᾶς μόνον ἀνθρώπων γενεᾶς, ἀλλὰ πολλῶν γενεῶν καὶ αἰώνων. Ρωμύλος, ὁ πρῶτος οἰκιστῆς καὶ πολιτι-

κός νομοθέτης τῆς πόλεως, καταβάλλων τὰ θεμέλια διαρκούς πολιτείας, θαυμασίως ἐξελέξατο τὴν τοποθεσίαν αὐτῆς μακρὰν τῆς θαλάσσης, κατανοήσας, ὅτι αἱ πρὸς αὐτὴν γειτονίαι δὲν εἶνε εὐνοϊκαὶ πρὸς ἴδρυσιν πόλεων, ἀξιουσῶν κράτος καὶ μονιμότητα. Αἱ παράλια πόλεις, πλὴν τῶν πολλῶν καὶ ἀπρονοήτων κινδύνων, εἰς οὓς εἶνε ἐκτεθειμέναι, ὑφίστανται συνεχῆ ἡθῶν διαφθορὰν καὶ ἀλλοίωσιν· ὁ πολιτισμὸς αὐτῶν συμμιγνυται, ἡ δὲ ἐμπορία προσκομίζει αὐταῖς οὐ μόνον ἐμπορεύματα, ἀλλὰ καὶ ξενότροπα ἥθη, μηδεμίαν ἐπιτρέποντα τῶν θεσμῶν μονιμότητα.

Κατὰ τοὺς πρώτους τοῦ βίου αὐτῆς χρόνους ἡδαιμόνει ἡ Ρώμη· ἀλλὰ μετὰ τινος γενεάς, τοῦ βασιλέως Ταρκυνίου ἀποπειραθέντος κατάχρησιν τῆς βασιλικῆς δυνάμεως, ἡ Σύγκλητος καὶ ὁ λαὸς συνηνώθησαν καὶ ἐξέβαλον αὐτὸν τοῦ θρόνου, νέα δὲ πολιτικὴ τάξις πραγμάτων ἐπῆλθεν, ἐν ἣ ὁ λαὸς ἤρξατο λαμβάνων μείζονα συμμετοχὴν, ὅσημέραι εὐρυτέραν καθισταμένην ἐκ τῆς κατισχύσεως αὐτοῦ ἐν τῷ κατὰ τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξεως ἀγῶνι. Ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία προέβαινε σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτυσσομένη καὶ ἀκμάζουσα ὑπὸ τὴν εὐεργετικὴν ἐνέργειαν τῆς συμμίξεως τῶν τριῶν πολιτειακῶν εἰδῶν, τοῦ μοναρχικοῦ, τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ. Διότι μόνον ἐκ τῆς μίξεως καὶ τῆς ποικιλίας τῶν διαφόρων στοιχείων ἐν τε τῷ φυσικῷ καὶ τῷ ἠθικῷ κόσμῳ παράγεται ἡ ἐνότης. Ὅπως δὲ ἡ μουσικὴ ἀρμονία ἀποτελεῖται ἐκ τῆς προσηκούσης διευθύνσεως τῶν μᾶλλον ἀνομοίων φωνῶν, οὕτω καὶ πολιτεία, σωφρόνως συντεθειμένη ἐκ διαφόρων τάξεων, ὁμονοεῖ διὰ τῆς ἀλληλεγγύης τῶν μᾶλλον ἀντιθέτων στοιχείων· καὶ ὅτι οἱ μουσικοὶ καλοῦσιν *ἀρμονίαν* ἐν τῷ ᾄσματι, τοῦτο ἡ ἐνότης ἐν τῇ κοινωνίᾳ, τὸ ἰσχυρότατον παλλάδιον τῆς σωτηρίας τῆς πολιτείας, ἣτις εἶνε ἀδύνατον νὰ συντηρηθῇ ἄνευ δικαιοσύνης.

Ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ Κικέρωνος οὐδὲν ἔχει τὸ πρωτότυπον, οὐδὲ παρίστησι σταθμὸν προόδου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς περὶ δικαίου καὶ πολιτείας ἐπιστήμης. Εἶνε ἀνακεφαλαίωσις μόνον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον προγενεστέρων θεωριῶν, ἀνάπτυξις τοῦ περὶ τῆς Ρωμαίων πολιτείας Λόγου τοῦ Πολυβίου, ὧν τὴν ἐπίδρασιν ἀναμφιβόλως ὑπέστη ὁ ρωμαῖος πολιτειοδίφης.

Ἡ πολιτεία αὕτη εἶνε ἡ τελευταία τῶν πολιτικῶν συλλήψεων τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ Ρώμη ἀπόλλυσι μετ' ὀλίγον πᾶσαν αὐτονομίαν, ἐπι-

λανθανομένη ἐαυτὴν ἐν τοῖς κόλποις τῶν Ἐπικουρείων ἢ ὑπὸ τὰ σάβανα τῆς παρβασιλείας τῶν Καισάρων. Ἐν τῇ ἐκλείψει τῆς ἐλευθερίας πᾶσα σκέψις καὶ ἔρευνα περὶ πολιτείας κηρύσσεται αἴρεσις, καταδίκης ἀξία. Μόνη ἡ Στοὰ ἐπέζησε, διαμαρτυρομένη κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐπὶ τινὰ ἔτι χρόνον ἐν Ρώμῃ. Εἶνε ἡ ὀρησκεία τῶν ἀποχωρούντων τοῦ κοινωνικοῦ ἀγῶνος πνευμάτων, τῆς ἐγκαρτερήσεως καὶ τῆς μελέτης, ἀλλ' οὐδαμῶς τολμᾷ νὰ παραστῇ ἐπὶ τῆς δημοσίας σκηνῆς, ζῶσα δι' ἐαυτὴν μᾶλλον ἢ διὰ τὴν κοινωνίαν. Τοῦτου τοῦ λόγου ἕνεκα, εἰ καὶ παρήγαγε θεωρητικούς τινὰς ἠθικολόγους, ἀλλ' οὐδένα πολιτικὸν συγγραφέα. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς στωικῆς θεωρίας, τοῦ δημοσίου δικαίου ὀλιγορηθέντος, μεγίστην ἔσχεν ἐπίδοσιν τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον, εἰς οὗ τὴν καλλιέργειαν ἀφωσιώθησαν οἱ νομοδιδάσκαλοι τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Κικέρων ὑπὲρ τοὺς συγχρόνους αὐτῷ εἶχε πληρέστερον καθορίσῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου, ὃ τι δὲ τέως ἦτο θέμα μόνον καὶ ὑποκείμενον τῆς θεωρίας ἤρξατο ἐπιδρῶν καὶ ἐπὶ τοῦ κοινοῦ βίου καὶ τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς. Τὸ κῦρος τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀποκαλύπτεται κατὰ πᾶσαν στιγμήν ἐπὶ τῶν καθεστώτων τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, αἱ δὲ κοινωνικαὶ σχέσεις διαρρυθμίζονται ἐπὶ τὸ ἀνθρωπινώτερον. Καὶ ταῦτα, ὅποτε ἡ ἐλευθερία εἶχε τέλος ἐκλίπη ἀπὸ τῆς Ρώμης, νέον δὲ πολιτικὸν δόγμα ἀνεκηρύσσεται ὑπὸ τοῦ νομοδιδασκάλου Οὐλπιανοῦ ἐν τῇ δημοσίῳ δικαίῳ τῆς αὐτοκρατορίας: «*Quidquid princeipi placuit, legis habet vigorem*».

Δὲν ἐπιχειρῶ ν' ἀναπτύξω τὴν ἐπίδρασιν τῶν δογμάτων τῆς ἀρχούσης φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου τῶν Ρωμαίων. Ἀσύνηθες τέως πνεῦμα κοινωνικῆς ἰσότητος καὶ ἀνθρωπίνης ἀλληλεγγύης εἰσδύει ἐν αὐτῷ, ἀντίθετον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πρὸς τὴν κρατούσαν πολιτειακὴν τάξιν. Καθ' ὃν χρόνον ἠθικολόγοι ἐπιφανεῖς, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ Ἐπίκτητος, κηρύττουσι τὴν ἀδελφότητα τῶν λαῶν, οἱ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐρμηνεῖς ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα δογματίζουσι περὶ τῶν θεσμῶν αὐτοῦ. Γάμος ὁ νομοδιδάσκαλος λέγει: Ὅτι εἰς λαὸς πρὸς χάριν ἐαυτοῦ ἐδημιούργησεν, αὐτῷ δὲ τοῦτο ἰδιὸν ἐστὶ, καλεῖται ἀστικὸν δίκαιον· ἀλλ' ὅτι ὁ λόγος ἐδημιούργησε μεταξὺ πάντων τῶν ἀνθρώπων, εἰς ἅπαντας δὲ τοὺς λαοὺς ἀφορᾷ, καλεῖται ἐθνικὸν δίκαιον. Οὕτως ἐπῆλθε πλήρης ἀλλοίωσις ἐν ταῖς ἰδιωτικαῖς καὶ κοι-

νωνικαῖς σχέσεσι τῆς Ρώμης, εἰς δὲ τὸ αὐστηρὸν δίκαιον τῆς παλαιᾶς νομοθεσίας ὑπείσρχεται σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἐπιείκεια τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου. « Ἡ κοινωνία ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ δικαίου τῆς ἀδελφότητος », λέγει ὁ Οὐλπιανός. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ καινοφανῆ δόγματα τῶν νομοδιδασκάλων ὡς πρὸς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον καὶ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν· ὁ ἄθῳος υἱός, κατὰ τὸν Παῦλον, δὲν εἶνε ὑπεύθυνος ἐπὶ τῷ ἀδικήματι τοῦ πατρός, ὅπως ἤξιου τὸ ἀρχαῖον δίκαιον· ἡ ποινὴ τίθεται πρὸς βελτίωσιν τῶν ἀνθρώπων, οὐδ' εἶνε μέσον ἐκδικήσεως τῆς πολιτείας κατὰ τοῦ ἀδικοῦντος, ὡς ἐφρόνει ἡ ἀρχαία θεωρία. Ἐν ᾧ δὲ ἡ Στοᾶ ἀνεθεμάτιζε τὴν δουλείαν, ὁ νομοδιδάσκαλος, ἡ φωνὴ τῆς δημοσίας συνειδήσεως, ἐστιγμάτιζεν αὐτὴν ἐπίσης ὡς θεσμὸν παρὰ φύσιν, καὶ ἂν δὲν κατώρθου τὴν ἐπίσημον αὐτῆς κατάργησιν, ἀλλὰ συνετέλει ὅπως δήποτε εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τῶν δούλων· πόσον δὲ αἱ κατὰ τῆς δουλείας προλήψεις ἐξέλιπον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν αὐτοκρατόρων, πόσον ὁ δοῦλος ἦτο ἀνεκτὸς καὶ ἐν ταῖς ἀνωτάταις τάξεσι, μαρτυροῦσι τὰ πολλὰ παραδείγματα δούλων ἀπελευθερωθέντων, μέγα δὲ διαδραματισάντων πρόσωπον ἐν τῇ πολιτείᾳ. Ὅσον καὶ ἂν ὑποτεθῆ, ὅτι ἡ κοινωνία εἶχεν ἐξευτελισθῆ, ἀνεχομένη τὸν δοῦλον ἐπίσης, ὅπως καὶ τὸν τύραννον, οὐδεμίᾳ ἀμφιβολίᾳ ὅτι ἐπὶ τὸ πνεῦμά της οὐ σμικρὸν ἐπέδρασαν αἱ ἠθικαὶ θεωρίαι τῆς Στοᾶς, πρακτικὸν ἤδη κῦρος λαβοῦσαι καὶ ἐν τῷ θετικῷ δικαίῳ διὰ τῶν νομοδιδασκάλων.

Οὕτως ἐκλείπει ὁ κόσμος ἐκεῖνος καθ' ἣν στιγμὴν ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῶν Καισάρων ἐπῆλθεν ἡ σύμμιξις τῶν λαῶν, τῶν φυλῶν, τῶν θρησκευμάτων, τοῦ δικαίου καὶ παντὸς ἠθικοῦ καθεστῶτος. Ἀπὸ τῆς ποικίλης ταύτης συμμίξεως καὶ ζυμώσεως ἐξέρχεται νέα πίστις, ἀρξάμενη ἤδη νὰ πρωταγωνιστῆ, ἀριθμοῦσα δὲ ἐν τοῖς κόλποις της προφήτας καὶ μάρτυρας. Τὰ δύο πρωτεύοντα μέχρι τῶν χρόνων ἐκείνων στοιχεῖα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἡ Ἑλλάς καὶ ἡ Ρώμη, ἔκειντο ἐξηντλημένα, στερούμενα παντὸς ζωπύρου πρὸς περαιτέρω δημιουργίαν· ἡ Ἑλλάς, μεθ' ὅλον αὐτῆς τὸ λεπτὸν δημιουργικὸν πνεῦμα, οὐδέποτε κατώρθωσε νὰ πραγματώσῃ ἐθνικὴν ἐνότητα, ὑποκύψασα πρωίμως ἐν τῇ πάλῃ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν διαιρέσεων· ἡ Ρώμη, αὐστηροτέρα καὶ θετικωτέρα, εἰ καὶ στερουμένη τῆς ἐλληνικῆς ἐμπνεύσεως καὶ πρωτοτυπίας, ἀλλὰ παραγνωρίσασα καὶ αὐτὴ τὸν ἀνθρώπινον προση-

σμόν, δὲν ἠδυνήθη νὰ πραγματώσῃ τελείως τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ἦτο δὲ ἐξηντλημένη ἤδη, καθ' ἣν στιγμήν διὰ τοῦ Καρακάλλα, ἐξελοῦσα τῶν ὀρίων τοῦ Ἄστεως, ἀπένεμεν, ἐκ φιλαργυρίας μᾶλλον ἢ ἐξ ἀληθινῆς πεποιθήσεως, τὸν τίτλον τοῦ ρωμαίου πολίτου πᾶσι τοῖς λαοῖς ἀντὶ τιμῆματος· στηρίξασα τὸ κράτος αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἀδικίας καὶ τῆς ἀνισότητος τῶν λαῶν, ἐπὶ τῆς κατακτήσεως, μηδεμίαν δὲ παρασχούσα προσοχὴν εἰς τὰ ἠθικὰ στοιχεῖα τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς συντηρήσεως τῶν κοινωνιῶν, πίπτει καὶ αὐτὴ δούλη ἐν μέσῳ τῶν ὑπ' αὐτῆς καταστάντων δούλων.

Ἄλλὰ δὲν ὑπάρχει διὰ τὴν ἱστορίαν ἀνάπαυλα· καὶ ἰδοὺ τὴν κατάστασιν ταύτην ἔρχεται μετ' ὀλίγον νὰ ταραξῆ καὶ ἀνατρέψῃ ὁ Χριστιανισμός. Ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ Θεοῦ συλλαβῶν πληρεστέραν τὴν ἰδέαν τῆς κοινωνικῆς ἐνότητος, ἦν ἠκιστα ἐνόησεν ἡ Ἑλλάς, ἦν παρεγνώρισεν ἡ Ρώμη, ὁ Χριστιανισμός ἴσταται ἐν τῇ ἀληθείᾳ περιωπῆ, ἦν ὠνειροπόλησεν ἡ Στοὰ καὶ ἦν μάτην ἀπεπειράθησαν νὰ πραγματώσωσιν ἔνιοι τῶν αὐτοκρατόρων.

Ἀγαπᾶτε ἀλλήλους· πάντες ἐσμὲν ἀδελφοὶ ἐν Χριστῷ· τοιαῦτα τὰ δόγματα τῆς νέας ἐπαναστάσεως, ἣτις ἔρχεται μακρόθεν, ἐκ τῆς δούλης Ἰουδαίας, ν' ἀνατρέψῃ τὸ ρωμαϊκὸν οἰκοδόμημα· εἶνε ἡ Ὁρησκεία τοῦ δούλου καὶ τοῦ δεδιωγμένου, ἡ συνείδησις τοῦ μέλλοντος, ἀποκαλυπτομένου. Ὁ Ἐπίκτητος δὲν τὴν κατενόησεν, ὁ Τάκιτος τὴν ἐστιγματίσεν, ὁ δὲ Μάρκος Αὐρήλιος τὴν κατεδίωξεν· ἀλλ' εἶχεν ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸν ἱστορικὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως καὶ τὴν συνείδησιν ἀνωτέρας ἀποστολῆς. Καὶ οὕτως ἀμέσως, ἐν ᾧ τὸ ρωμαϊκὸν κράτος ἀπέθνησκεν ἐξηντλημένον ἐν ταῖς ἀσκητικαῖς ὁμολογίαις τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ὁ Χριστιανισμός διὰ τῶν μαρτύρων αὐτοῦ καὶ τῆς ζωῆς, ἦν ἀπέπνεε, καθίστατο ἡ συνείδησις καὶ ἡ νέα δημιουργικὴ ἰσχὺς τῆς παρηκμακυίας ἐκείνης κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΘΕΟΚΡΑΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Τὸ δίκαιον τοῦ Χριστιανισμοῦ.

« Ἡ ἐμὴ βασιλεία οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου »· « ἀπόδοτε τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ ». Τοιαῦτα εἶνε τὰ πολιτικά δόγματα τῆς νέας θρησκείας, ἐν ᾧ ὁ σπουδαιότατος αὐτῆς Ἀπόστολος ἀνάλογα γράφει ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τοὺς ἐν Χριστῷ ἀδελφοὺς Ρωμαίους περὶ ὑποταγῆς αὐτῶν ἀπολύτου καὶ ἀνεξελέγκτου εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν τῆς Ρώμης, ὡς θείῳ δικαίῳ ὑφισταμένην (1). Καθ' ἣν στιγμὴν ἡ ἠθικὴ τοῦ βίου ιδέα πρώτην φοράν ἐν τῇ ἱστορίᾳ διευτυποῦτο ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ τοσοῦτον γενναίᾳ καὶ τολμηρά, ὑπερακοντίζουσα τὴν εὐρύτητα τῆς στωικῆς διδασκαλίας, καθ' ἣν στιγμὴν ἐκήρυττε δημοσίᾳ τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, τὴν ἀδελφότητα τῶν λαῶν ὡς βάσιν, ἐφ' ἧς ἐστηρίζετο τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς τοῦ νέου κόσμου, τὸναντίον ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ διδασκαλία ὑπῆρξε περιορισμένη καὶ ἄτολμος. Ἡ πολιτεία ὤφειλε νὰ εἶνε διὰ τὸν ἀληθῆ Χριστιανὸν ἐφήμερος τῆς ἐπὶ γῆς διαμονῆς αὐτοῦ κατοικία, προπαρασκευὴ πρὸς κρείττονα βίον, πρὸς τὴν οὐρανίαν πολιτείαν. Παρ' ἅπασιν σχεδὸν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς συγγραφεῦσι τῶν χρόνων ἐκείνων ἀντιλαμβανόμεθα τὸ αὐτὸ τῆς ἀποστροφῆς κατὰ τῆς πολιτείας πνεῦμα κρατοῦν, ὑπερβάλλον εἰς πολλῶν μείζονα βαθμὸν κατὰ τὴν ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ τοῦ πολιτικοῦ βίου, ἧτις ἐκράτει κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης, ἐν ταῖς

(1) Ρωμ. ιγ'.

σχολαῖς τῶν Στωικῶν καὶ τῶν Ἐπικουρείων. Ἐὰν βάσις τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς δράσεως ἦτο ἡ φιλοπατρία, ἡ δὲ πατρίς τὸ τιμιώτατον τῶν ἐπὶ γῆς πραγμάτων, τὸναντίον ἡ πολιτεία ἐν τῇ χριστιανικῇ διδασκαλίᾳ εἶνέ τι ἀντίθετον, πολέμιον μάλιστα πρὸς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἀποστολὴν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἄτομον τότε μόνον ζῆ ἀληθῆ, σύμφωνον πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἐντολὰς βίον, ἐὰν ζῆ ἐκτὸς τῆς πολιτείας, εἰ δυνατόν δὲ καὶ ἐκτὸς τῆς κοινωνίας. Καθ' ὀλοκληρίαν πνευματικὴ θρησκεία ἡ χριστιανικὴ οὔσα, ἀπερρόφησε τὸ ἄτομον ἐν τῇ ἀφηρημένῃ ιδέᾳ τοῦ πνεύματος, τοῦ ἔξω τῶν αἰσθήσεων κόσμου, ἐν τῇ ἄνω Ἱερουσαλήμ, τῇ μυστικῇ πόλει, ἣτις, τολμηροτέρα τὴν σύλληψιν καὶ ιδεωδεστέρα τῆς πλατωνικῆς, ἐβάρυνεν ἐπὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ πιστοῦ, μὴ ἐπιτρέπουσα νὰ σκεφθῆ περὶ τῶν ἐγγυτάτων πραγμάτων, τῶν ἀφορώντων εἰς τὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν αὐτοῦ βίον. Καθ' ἣν ἐποχὴν ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ἀναπτύσσοντες τὸ ὑπὸ τοῦ Παύλου ρηθέν, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ εἶνε ξένοι ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης, ἔγραφον ὅτι πᾶσα ξένη γῆ εἶνε πατρίς διὰ τοὺς Χριστιανούς καὶ πᾶσα πατρίς εἶνε ξένη δι' αὐτούς, διότι, ζῶντες ἐπὶ τῆς γῆς, δὲν εἶνε αὐτῆς δημιουργήματα, ἀλλὰ πολῖται τοῦ οὐρανοῦ· ὁ δὲ Χρυσόστομος, λαλῶν πρὸς τὸν λαὸν τῆς Ἀντιοχείας, ἀπήγγελλε τὸ ἀνάθημα κατὰ τῆς πατρίδος διὰ τῶν ἐκφραστικῶν τούτων λόγων: « Ἐὶ Χριστιανὸς εἶ, πόλιν οὐκ ἔχεις ἐπὶ τῆς γῆς . . . εἰς τὸν οὐρανὸν ἐνεγράφημεν, ἐκεῖ πολιτευόμεθα »· ὑπὸ τὸ πνεῦμα δὲ τοῦτο ἀπήγγελλον τὴν καταδίκην τοῦ πολιτικοῦ βίου ἅπαντες οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἴτε ἐν τῇ Δύσει, εἴτε ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε διὰ τῶν συγγραφῶν αὐτῶν, βαθεῖα ἐπανάστασις κατὰ τῶν τέως καθεστώτων ὑπεθάλπετο ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἀνθρωπότητος. Βεβαίως ἡ παμβασιλεία τῶν ρωμαίων Καισάρων καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἀπόγνωσις, ἡ καταλαβοῦσα τὰ πνεύματα, συνετέλεσαν ἔτι μᾶλλον εἰς τὴν τελείαν ἐπικράτησιν καὶ ἀποδοχὴν τῶν ἀντικοινωνικῶν τούτων δογμάτων, ἀλλὰ ταῦτα ἦσαν ἐπακολούθημα τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, ὡς ἐκ τῶν τάσεων αὐτοῦ ἀπαρεσκομένου εἰς τὸν ἐνεργητικὸν βίον τῆς κοινωνίας, ἐν τῇ ἀσκήσει δὲ καὶ τῇ θεωρίᾳ ἀναζητοῦντος τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ τέλειον, ἅτινα δυσχερῶς ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ ἐν τῇ κοιλάδι ταύτῃ τῶν δακρύων καὶ τῆς ὀδύνης, ὅποια παρίστατο εἰς αὐτὸ ἡ ἐπίγειος κατοικία.